

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 910.1(“1861/1917”)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-7-12

БУЦЬКИЙ Павло Едуардович,
аспірант кафедри історії та археології
Мелітопольського державного
педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0003-2502-3076
e-mail: butskyi2017@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861–1917)

В статті розглядаються особливості джерел для створення історичної карти землеволонін Таврійській губернії. В процесі дослідження вперше була проведених евристика та класифікація джерел для створення історичної геоінформаційної карти землеволоніння та землекористування в Таврійській губернії. Аналіз репрезентативності виявлених джерел дозволяє виділити кілька їх груп: законодавчі джерела (укази, статуту та ін.); діловодні матеріали установ (банківських, межових тощо); земська статистика (подвірні переписи, поточна земська статистика); періодична преса (Губернські відомості); картографічні матеріали.

Ключові слова: землеволоніння, Таврійська губернія, джерельна база, геоінформаційна карта.

Постановка проблеми. В умовах відродження різних форм земельної власності на території незалежної України значної актуальності набуває вивчення особливостей землеволоніння минулих століть. У процесі історичного розвитку аграрного сектора економіки України мало місце існування різних форм землеволоніння та землекористування. Їх вивчення дозволяє не тільки краще зрозуміти історію конкретного регіону, але і виявити тенденції в розвитку земельних відносин. Це має важливе значення для аналізу особливостей природокористування, що визначали напрями і ступінь трансформації природи. Реконструкція та комплексний аналіз джерел з історії землеволоніння та землекористування другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє з'ясувати сутність суспільно-історичних процесів, що відбувалися на півдні України у період формування капіталістичних відносин.

Значною мірою стан дослідження землеволоніння та землекористування відповідних територій характеризується рівнем дослідження господарсько-адміністративних одиниць минулого та залежить від стану збереження джерел. При цьому важливе значення має розширення актуалізованої бази джерел історії землеволоніння та землекористування шляхом запровадження до наукового обігу нових документів.

Розробляючи окреслені вище питання, слід враховувати регіональні особливості динаміки землеволодіння та землекористування, обумовлені як відмінністю шляхів заселення, так і особливостями етнічного складу населення. Територія Таврійської губернії є регіоном, який заселявся та освоювався протягом різних історичних епох за досить різноманітних географічних умов, що обумовило формування на його території різних форм землеволодіння та землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії землеволодіння та землекористування в Південній Україні досліджувалося багатьма науковцями різного рівня в загальному та джерелознавчому аспекті [1–3]. Але джерельна база для створення геоінформаційної історичної карти землеволодіння аналізується вперше.

Мета дослідження полягає у класифікації та аналізі джерел для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь в Таврійській губернії (1861–1917).

Враховуючи все вищезгадане, **об'єктом** дослідження є територія Таврійської губернії. **Предмет** дослідження – особливості джерельної бази для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь в Таврійській губернії (1861–1917). В процесі дослідження була проведена евристика та класифікація джерел для створення історичної геоінформаційної карти землеволодіння та землекористування в Таврійській губернії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз репрезентативності виявлених нами джерел дозволяє виділити кілька їх груп:

1. Законодавчі джерела (укази, статuti та ін.)
2. Діловодні матеріали установ (банківських, межових тощо).
3. Земська статистика (подвірні переписи, поточна земська статистика)
4. Періодична преса (Губернські відомості).
5. Картографічні матеріали.

Важливими джерелами, що дають відомості про процес заселення території і відображають політику уряду в цьому відношенні, є законодавчі акти з Повного зібрання Законів Російської імперії [4–6], які дають інформацію про трансформацію землеволодіння та процес його опису та оцінки на державному та локальному рівні. Законодавчі акти та збірники законів [7; 8] дозволяють з'ясувати основні напрямки та тенденції фондоутворення джерел з історії землеволодіння та землекористування.

Діловодні матеріали установ розпорошені по різних архівосховищах та бібліотекам України та Росії. Вони вміщують інформацію про банківські та земські установи, діяльність міністерств, пов'язаних із землеволодінням та сільським господарством (фонди Російського державного історичного архіву: 1374 (Канцелярія генерал-прокурора), 384 (Другий департамент Міністерства Державного Майна), 1291 (Земський відділ), 386 (Управління південними поселеннями)).

При дослідженні приватного землеволодіння особливе місце займають діловодні матеріали Державного дворянського земельного банку, Державного селянського поземельного банку, Азовсько-Донського комерційного банку, Бесарабсько-Таврійського земельного банку та інших банківських установ [9]. Видача позик для купівлі землі, кредитів під заставу земельних ділянок супроводжувалася складанням певних документів. Ці документи містили в собі докладний опис маєтку або ділянки, які продавалися або давалися під заставу. Важливе значення має те, що в договорі між Банком і продавцем або одержувачем кредиту, вказувалася категорія землеволодіння (масток або земельну ділянку), її господар і його соціальний статус. Особливо цінним при цьому є те, що при цьому вказувалося місце розташування маєтку і його площа (з розподілом на угіддя) [10; 11].

Крім договорів на отримання позик або продажів, в фондах банків зберігаються відомості про операції, проведені банком за певний час у вигляді «Книги придбаних Банком земель за ... рік». У цих книгах фіксувалася інформація про місце розташування землеволодіння, прізвище продавця, кількість землі, покупна ціна, і час складання договору [10; 11].

Значну кількість матеріалів, які висвітлюють різні аспекти розвитку землеволодіння в окремому повіті, містять документи Канцелярії Таврійського губернатора (Державний архів

автономної республіки Крим (ДААРК), ф. 26), Таврійський-Катеринославського губернського відділення селянського поземельного Банку (ДААРК, ф. 71) і Таврійської губернської креслярської (ДААРК, ф. 377).

Важливі за інформативністю статистичні документи, що стосуються площі та локалізації землеволодіння іноземних колоністів, зберігають фонди Управління Новоросійського і Бессарабського Генерал-Губернаторства (Державний архів Одеської області (ДАОО), Ф. 1) та піклувального комітету іноземних поселенців Південного Краю Росії (ДАОО, Ф. 6).

Для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь Таврійської губернії необхідно використання різноманітних межових документів – планів, книг, сказок та ін. Більшість цих документів знаходиться у фондах Таврійської губернської креслярні (ДААРК, фонд 377,) фондах землемірів і землевпорядних комісій Мелітопольського та Бердянського повітів (Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. Ф. Ф-251, Ф-252, Ф-255, Ф-262, Ф-263), Плановому архіві Міністерства землеробства (РДІА, фонд 380), Канцелярії Головного директора Межового корпусу і Управління Межової частини Міністерства юстиції (Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 1295, ф. 1354 «Плани дач Генерального і Спеціального межовання»).

Для локалізації та характеристики землеволодінь на території губернії необхідно використовувати описові дані, які містяться у актах на володіння землею, статутних грамотах [12; 13; 14] та полюбовних сказках [15; 16]. У першу чергу ці документи відображають процес мобілізації земельних володінь від однієї категорії власників до іншої.

Статистичними джерелами, які заслуговують на особливу увагу при дослідженні статистики землеволодіння в повіті, є Матеріали повітових земських зборів [17; 18]. Питання, що розглядаються на цих зборах, знаходили відображення в постановах і щорічно публікувалися у вигляді збірок. Ці видання вміщують в себе величезний обсяг інформації щодо різних форм землеволодіння, їх співвідношення і динаміки. Ці відомості можна умовно розділити на 2 категорії.

До першої категорії можна віднести загальні відомості про кількість землі в повіті, з поділом її на землю вищого і нижчого розрядів. Земство використовувало цю інформацію для підрахунку прибутку від земель і для оплати грошових земських витрат в повіті. При цьому визначалася загальна кількість землі для різних форм землеволодіння. Крім цього в коментарях до поділу доходів, вказувалося кількість землі, яке перейшло від однієї форми землеволодіння до іншої протягом року і причини подібних змін.

До другої категорії даних відноситься інформація про розподіл землі між конкретними землевласниками. Ця інформація відображена в «Відомості про землі, які перебувають у володінні сільських громад, землевласників, скарбниці, доль, повітового міста, церковних причтів».

Для дослідження землеволодіння науковий інтерес представляють фонди повітових земських статистичних бюро, створених відповідно до постанови Таврійського губернського земського зібрання від 23 січня 1884 р., де зберігаються матеріали статистичних обстежень господарств різних форм володіння. Статистичні бюро регулярно проводили обстеження землеволодінь у різних повітах Таврійської губернії. Результати обстежень залишилися частково у вигляді первинних статистичних листків, збереження яких має невеликий відсоток [19]. Але втрачена інформація первинних листків компенсується опублікованими даними у численних статистичних збірниках, статистичними таблицями та описами [20–22].

Газетна періодика, яка містить відомості про ліквідацію приватновласницьких маєтків, представлена «Таврійськими губернськими відомостями». Тут містяться дані про маєтки іноземних вихідців, які підлягали ліквідації, із зазначенням їх місцезнаходження, прізвищем власника та площею землі [23].

Для створення геоінформаційної карти найбільшу цінність мають картографічні джерела. В першу чергу вони необхідні для локалізації поширення окремих типів

землеволодіння. При цьому особливий інтерес представляють – трьохверстна карта Російської імперії, а також локальні плани земельних ділянок та межові книги [24–26].

Висновки. Проведена нами класифікація та аналіз джерел для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь в Таврійській губернії (1861-1917) дають можливість стверджувати про їх системний характер. Законодавчі акти (закони, постанови) та діловодні матеріали (циркуляри, банківські описи, межові книги, полюбовні сказки, статутні грамоти тощо) формували основні напрямки та тенденції створення статистичних (переписи державного та земського рівня) та картографічних джерел з історії землеволодіння. Результати реалізації законів та постанов мали часткове відображення у періодичній пресі (антинімецькі закони у «Таврійських губернських відомостях»).

Найважливіша інформація для створення геоінформаційної карти землеволодінь Таврійської губернії, яку вміщують ці джерела, наступна: прізвище, ім'я, по-батькові власника землі, його соціальний статус, тип земельної власності, локалізація земельного володіння, особливості його придбання або продажу, первинна площа та її зміни протягом часу, наявність документів на земельну ділянку. Завдяки можливостям геоінформаційних систем всі отримані дані можна відтворити у хронологічній та територіальній динаміці, що є перспективою подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Неручев М.В. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / М.В. Неручев. – Симферополь, 1907. – XVI, 412 с.
2. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников / К. Линдеман. – Москва : Тип. К. Л. Меньшова, 1917. – 384 с.
3. Пачев С.І. Поземельні відносини у приазовських болгар в другій половині ХІХ на початку ХХ ст. / С.І. Пачев // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 5. – С. 196-209.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ) III 9744. 8 июня 1893 г. Высочайше утвержденные Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами. – С. 414-419.
5. ПСЗРИ III 12195. 27 ноября 1895 г. Высочайше утвержденный Устав Крестьянского Поземельного Банка. – С. 642-655.
6. ПСЗРИ III 18797. 10 июня 1900 г. О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку продолжать покупку и продажу земель за свой счет. – С. 696.
7. Законы Межевые // Свод Законов Российской Империи. – СПб., 1857. – Т. 10. Ч. 3. – 4, 294, 43 с.
8. Законы Межевые // Свод Законов Российской Империи. – СПб., 1893. – Т. 10. Ч. 2. – 4, 249 с.
9. Отчет Государственного дворянского банка за 1886. – СПб., 1888-1889. – 230 с.
10. Крилова А. М. Описово-статистичні документи державних установ земельної позики як джерело дослідження землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я / А.М. Крилова // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2009. – № 162. – С. 118–125.
11. Крилова А. М. Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів / А.М. Крилова // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2009. – Т. 18. – С. 85–97.
12. Фонди Міжкафедральної лабораторії комплексного краєзнавства МДПУ ім. Б.Хмельницького (далі – МЛКК), ДААРК, Ф. 85, Оп. 1, Спр. 4. Уставные грамоты по Бердянскому уезду. 1861-1862 гг.
13. Фонди МЛКК, ДААРК, Ф. 85, Оп. 1, Спр. 93. Уставные грамоты Мелитопольского уезда. 1861-1862 гг.
14. Фонди МЛКК, ДААРК, Ф. 85, Оп. 1, Спр. 97. Владенная запись Таврической губернии, Орлянской волости, селения Балок с поселком Волковка. 1872 г.
15. Фонди МЛКК, ДААРК Ф. 377. оп.5 Спр. 237. О вымежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли в даче ...земли г. Орехова Бердянского уезда с. Копани Бердянского уезда.

16. Фонди МЛКК, ДААРК Ф. 377. оп.5. Спр. 424. О специальном размежевании дер. Атманай, Мелитопольского уезда. 14 декабря 1914 г.
17. Постановления XXXI очередного Мелитопольского уездного Земского Собрания 1896 г. – Мелитополь, 1897. – VI, 491, 91 с.
18. Постановления XXXII очередного Мелитопольского уездного Земского Собрания 1897 г. – Мелитополь, 1898. – IV, 444 с.
19. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Ф.255, оп. 1, спр. 223. Бланк описания крупного частного владения Веселовской волости за 1912 год Ремпель Н.И.
20. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. 1915. – Вып.1: Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915. – 479, VI с.
21. Сборник по основной статистике. Подворная перепись. Бердянский уезд. – Вып. 1: Таблицы сведений о крестьянском населении, землевладении и хозяйстве. Симферополь, 1909. – 1141 с.
22. Сборник по основной статистике. Бердянский уезд. – Симферополь, 1909. – Вып. 2: Оценочная часть. 1909. – 151 с.
23. Таврические Губернские Ведомости (1914-1917).
24. Трехверстная карта России, ряд 28, лист 14; ряд 29, лист 14.
25. Лебедев П. Карта Мелитопольского уезда Таврической губернии. По сведениям 1889 года.
26. Лебедев П. Карта Мелитопольского уезда Таврической губернии 1911 г.

References

1. Neruchev, M.V. (1907). Essay of land relations in the Taurida province. Simferopol, XVI, 412 (in Russ.).
2. Lindeman, K. (1917). Termination of land tenure and land use by villagers. Moscow, 384 (in Russ.).
3. Pachev, S.I. (1999). Land relations among the Azov Bulgarians in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Scientific Notes. Collected Works of Young Scientists and Postgraduates. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after. M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine)*. Т. 5. Kyiv, 196-209 (in Ukr.).
4. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (next - PSZRI) (Complete collection of laws of the Russian Empire) III 9744. 8 June 1893. The highest approved Rules for the appraisal of real estate for taxation of zemstvo taxes, 414-419 (in Russ.).
5. PSZRI III 12195. 27 November 1895. The highest approved Charter of the Peasant Land Bank, 642-655 (in Russ.).
6. PSZRI III 18797. 10 June 1900. On granting the Peasant Land Bank to continue the purchase and sale of land at its own expense, 696 (in Russ.).
7. Zakony Mezhevyey (1857). Boundary Laws. Code of Laws of the Russian Empire. Т. 10. Ch. 3. SPb., 4, 294, 43 (in Russ.).
8. Zakony Mezhevyey (1893). Boundary Laws. Code of Laws of the Russian Empire. Т. 10. Ch. 2. SPb., 4, 249 (in Russ.).
9. Report of the State Noble Bank for 1886. SPb., 1888-1889 (in Russ.).
10. Krylova, A.M. (2009). Descriptive and statistical documents of state land loan institutions as a source of research on land tenure and land use of the Northern Priazovye. *Kultura narodov Prychernomoria (The Culture of the Black Sea Peoples)*. № 162. Symferopol, 118-125 (in Ukr.).
11. Krylova, A.M. (2009). Descriptive and statistical documents of the zemstvo survey of Melitopol district in 1912 as a source for studying the land tenure of individual settlements. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Scientific Notes. Collected Works of Young Scientists and Postgraduates. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after. M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine)*. Т. 18. Kyiv, 2009, 85-97 (in Ukr.).
12. Fondy Mizhkafedralnoi laboratorii kompleksnoho kraieznavstva MDPU im. B.Khmelnyskoho (next – MLKK) (Funds of the Interdepartmental Laboratory of Complex Local History), DAARK, F. 85, Op. 1, Spr. 4. Charter certificates for the Berdyansk district. 1861-1862 (in Russ.).
13. Fondy MLKK, DAARK, F. 85, Op. 1, Spr. 93. Charter letters of the Melitopol district. 1861-1862 (in Russ.).
14. Fondy MLKK, DAARK, F. 85, Op. 1, Spr. 97. Owned record of Tavricheskaya province, Orlyanskaya volost, the village of Balok with the village of Volkovka. 1872 g. (in Russ.).

15. Fondy MLKK, DAARK F. 377. op.5 Spr. 237. On the vymezhizhenie, according to the approved by the provincial government, the Polyubov's skazka (in Russ.).
16. Fondy MLKK, DAARK F. 377. op.5. Spr. 424. About the special demarcation of the village. Atmanay, Melitopol district. December 14, 1914, 45 ark. (in Russ.).
17. Resolutions of the XXXI Regular Melitopol County Zemsky Assembly of 1896 Melitopol, 1897, VI, 491, 91 (in Russ.).
18. Resolutions of the XXXII regular Melitopol County Zemsky Assembly of 1897. Melitopol, 1898, IV, 444 (in Russ.).
19. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (The State Archives of Zaporizhzhia Region), f. F.255, op. 1, Spr. 223. Form for the description of a large private property in Veselovskaya volost for 1912 (in Russ.).
20. Materials of the Household Census of the Melitopol District. Simferopol, 1915. Issue 1: Tables of information about the peasant population, cattle breeding, land tenure and land use, Vyp.1: Tables of information on the peasant population, cattle breeding, land tenure and land use, 479, VI (in Russ.).
21. Compendium of Basic Statistics. Household census. Berdyansk Uyezd Simferopol, 1909. Issue. 1: Tables of information about the peasant population, land ownership and economy. Simferopol, 1909. Vyp. 1: Tables of information on the peasant population, cattle breeding, land tenure and land use, 1141 (in Russ.).
22. Compendium of Basic Statistics. Berdyansk district. Simferopol, 1909. Issue. 2: Evaluation part. Simferopol, 1909. Vyp. 2: Otsenchnaya chast, 151 (in Russ.).
23. Tavricheskie Provincial Gazette (1914-1917) (in Russ.).
24. Three verst map of Russia, ryad 28, list 14; ryad 29, list 14 (in Russ.).
25. Lebedev, P. (1889) Map of the Melitopol district of the Tauride province. According to information from 1889 (in Russ.).
26. Lebedev, P. (1911). Map of the Melitopol district of the Tauride province 1911 (in Russ.).

BUTSKYI Pavlo, Postgraduate student of the Department of History and archeology, Bogdan Khmel'nitsky Melitopol State Pedagogical University (Melitopol, Ukraine),
e-mail: butskyi2017@gmail.com

FEATURES OF THE SOURCE BASE FOR CREATION OF THE HISTORICAL MAP OF THE LAND HOLDINGS OF THE TAVRICHESKAYA GUBERNIA (1861–1917)

Abstract. Introduction. *The article considers the features of sources for the creation of a historical geoinformation map of land holdings in the Tavricheskaya oblast. The territory of the Tavricheskaya gubernia is a region that has been inhabited and developed during different historical epochs under very different geographical conditions, which led to the formation of various forms of land tenure and land use on its territory. Reconstruction and comprehensive analysis of sources on the history of land tenure and land use in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. allows to clarify the essence of socio-historical processes that took place in the south of Ukraine during the formation of capitalist relations.*

The purpose of the study is to classify and analyze the sources for the creation of a historical geoinformation map of land holdings in the Tavricheskaya gubernia (1861-1917).

Results. *In the course of the research, heuristics and classification of sources for the creation of a historical geoinformation map of land tenure and land use in the Tavricheskaya gubernia were carried out. Analysis of the representativeness of the sources identified by us allows us to identify several groups: legislative sources (decrees, statutes, etc.); office materials of institutions (banking, border; etc.); zemstvo statistics (yard censuses, current zemstvo statistics); periodicals (Provincial Information); cartographic materials.*

Conclusions. *The most important information for creating a geographic information map of land holdings of the Tavricheskaya gubernia, which contains these sources, is as follows: full name, social status of the landowner, type of land ownership, location of land ownership, features of its acquisition or sale, availability of documents for the land plot. Thanks to the capabilities of geographic information systems, all the obtained data can be reproduced in chronological and territorial dynamics, which is a prospect for further research.*

Key words: *land tenure, Tavricheskaya gubernia, source base, geoinformation map.*

Одержано редакцією 11.03.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021